

---/..|/---..|/---..|/..|/|

bizzat hallediniz

---/...|/..|/---..|/---..|/..|/..|/..|/..|/---..|

babil

BAĞIMSIZ ARAŞTIRMA BİLGİ VE İLETİŞİM DERNEĞİ

---/../--.../--.../.-/-/

b i z z a t h a l l e d i n i z

..--/..../.-/..-.../..-..././-.../../-./../--.../

“BİZZAT HALLEDİNİZ”
TELGRAFLARIN İZİNDE 1915

PROJE
BAĞIMSIZ ARAŞTIRMA BİLGİ VE İLETİŞİM DERNEĞİ

babil
BİLGİ, İLETİŞİM VE İZLENİMLER DERNEĞİ

DANIŞMAN KURUM
TARİH VAKFI

DANIŞMANLAR
DOÇ. DR. BÜLENT BİLMEZ
HERA BÜYÜKTAŞCIYAN
DR. TOLGA CORA
DOÇ. DR. FUAT DÜNDAR
ASENA GÜNAL
YRD. DOÇ. DR. OHANNES KILIÇDAĞI
DR. YEKTAN TÜRKYILMAZ

PROJE KOORDİNATÖRÜ
SALİH ERTURAN

KÜRATÖR
ÖNDER ÖZENGİ

SERGİ TASARIM
CANER ASLAN, SARPER TAKKECİ

BASILI İŞLER TASARIM
GÜL DÖNMEZ

PROJE ASİSTANI
ÖZDEN DÖNMEZ

ARŞİV ARAŞTIRMA EKİBİ
SERHAT BOZKURT
DR. SEVAN DEMİRCİYAN
DR. VURAL GENÇ
DR. CİHANGİR GÜNDOĞDU

ARŞİV ASİSTANI
AHMET YILDIRIM

METİN YAZARI/KATALOG EDITÖRÜ
GÜNEY ONGUN

KURUMSAL İLİŞKİLER
NURDAN TARKAN

SOSYAL MEDYA VE PR
ELVAN ZİK

FOTOĞRAF BASKIYA HAZIRLAMA
DERİN KORMAN

FOLYO BASKI
3T REKLAM

SERGİ TASARIM UYGULAMA
BAKİ AKYÜZ

KATALOG BASKI
PUNTO BASKI ÇÖZÜMLERİ

FOTOĞRAF BASKI
DAKA A.Ş.

TEŞEKKÜRLER

ALEN AYÇA SEZER BAKİ AKYÜZ DİRAN H AVEDIAN
DJIVAN GASPARIAN ELİF AL FATİMA SAKARYA
GÖKÇE TÜYLÜOĞLU GÜRHAN ERTUR HALİL ÖZ
HANDE ÇETİN ONGUN HASAN BASRİ KARABEY HELİN ALP
KENAN DURSUN LADEN YURTTAGÜLER LEVENT ÖZYILDIRIM
MEHMET DOĞAN MELEK ELİF EREN MERT ONUR
MÜNEVVER EMİNOĞLU NESLİHAN ŞIK NURAN YÜCE
NURHAN YENTÜRK OSMAN KAVALA ÖZGÜR KAYMAK
RAGİP ZİK SALİH GÜRKAN ÇAKAR TAMAR NALCI
TOLGA TÜZÜN YÖRÜK KURTARAN ZEYNEP TANBAY

SERGİDE KULLANDIĞIMIZ SÜRGÜN RAKAMLARI BAŞBAKANLIK
OSMANLI ARŞİVİ VE GOMİDAS ENSTİTÜSÜ TARAFINDAN 2011
YILINDA YAYINLANAN ARA SARAFİAN'IN TALAT PAŞA'NIN ERMENİ
SOYKIRIMI RAPORU'NDAN ALINMIŞTIR.

MEKAN HARİTALAMADA KULLANILAN KAYNAK:
MAP OF THE ARMENIAN GENOCIDE, 1915
(AFTER J. NASLIAN AND B.H. HARUTYUNYAN) FROM ROBERT H.
HEWSEN, ARMENIA: A HISTORICAL ATLAS.

ANA DESTEKÇİ

AÇIK
TOPLUM
VAKFI

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

DEPO

içindekiler

- 5 **Telgrafların İzinde 1915**
Doç. Dr. Bülent Bilmez
- 11 **“Bizzat Hallediniz” : İskân Siyasetinden, Milli Devlete**
Önder Özengi
- 16 **Telgraf Yazışmalarında Ermeni Tehciri’nin İzlerini Sürmek**
Serhat Bozkurt, Dr. Sevan Demirciyan, Dr. Cihangir Gündoğdu, Dr. Vural Genç /
- 21 **Telgraflar Ne Söylüyor?**
Yrd. Doç. Dr. Ohannes Kılıçdağı
- 28 **Hâlâ Yaşayan Bir Rupen Sevag**
Dr. Sevan Demirciyan
- 32 **İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyeti (İAMM)**
Serhat Bozkurt
- 38 **Portreler**
Derleyenler: Güney Ongun, Ahmet Yıldırım
- 49 **Kaynakça**

Telgrafların İzinde 1915

Doç. Dr. Bülent Bilmez / Tarih Vakfı Başkanı, *Proje Danışmanı*

Ortaya çıktığı 1830'lu yıllardan itibaren telgraf, kısa bir süre için de olsa iletişimde modernliğin en önemli simgesi olmuştur! Büyük oranda alternatifsizliğe dayalı bu simgesellik, kısa süre sonra telefonun ortaya çıkmasının ardından zayıflamış; ancak her zaman modernleşmenin ve özellikle merkezileşmenin ve kalkınmanın önemli aracı olmaya devam etmiştir...

Osmanlı modernleşme sürecinde Batı'dan en erken ithal edilen şeylerden biri herhalde telgraf olmuştur: Bizzat devlet tarafından Kırım Savaşı sırasında (1853-56) kullanılmaya başlanan ve kısa süre içinde yaygınlaşan telgraf Osmanlı'ya girdiğinde Britanya'da kullanılmaya başlanalı sadece 18 yıl olmuştu. Ancak çoğu zaman olduğu gibi, bu modernleşme aracının geliştirilmesi ve kullanılmaya başlanması süreci Britanya'da ilk olarak (Paddington ve Drayton arasında) ticari amaçla sivil toplum (burjuvazi) tarafından gerçekleştirilirken, Osmanlı'da ise öncelikle askerî ve bürokratik amaçlarla kullanım söz konusu olmuş; yani devlet eliyle yukarıdan aşağıya bir yayılma süreci yaşanmıştır. Osmanlı'da telgraf, coğrafya üzerinde derinlemesine nüfuz kurulmasının (yani 1860'larda başlatılan coğrafyanın "vatan"laştırılma sürecinin) en önemli aracı olmuştur ve despotik modernleşmeci Sultan Abdülhamid döneminde (1876-1909) bu süreç doruğa çıkmıştır. Yani, modernleşmenin her aracı gibi (veya her modern araç gibi!) telgraf da Osmanlı'da iş dünyasından gündelik yaşama her alanda sivil toplum için daha kolay ve daha rahat bir iletişim aracı olmaktan ziyade, öncelikle zaten bu konuda tekel sahibi olan devletin toplumu ve bireyi daha dolaysız kontrol etme ve yönetmesi için kullandığı bir araç olmuştur.

Bu arada Avrupa'dan İstanbul'a uzanan telgraf telleri bir yandan Osmanlı'yı (periferiyi) Batı'ya (merkeze) bağlarken diğer yandan da Osmanlı devleti aynı telgraf telleriyle kendi periferisini hızla imparatorluğun merkezine bağlamıştır. On yıllarca bu tellerden taşraya taşınan talimatlar, (vergi toplama, askere alma, cezalandırma vs. başta olmak üzere) neredeyse sadece toplum ve bireyin dolaysız kontrolü konusunda devlete daha çok olanak sunma işlevi görmüştür.

Daha başından itibaren ölüm ve katliam talimatlarını da taşımaya alıştırılan bu telgraf tellerinin giderek daha sistemli bir şekilde kullanılmasıyla bir gün, tam da telgrafın toplumda yaygınlaşması sonucu artık tellerin sivil toplum bireyleri arasında aşk, hasret, tasa ve sevinç mesajlarını da taşımaya başladığı 20. yüzyılda, en sistemli katliam talimatlarını ile-

terek bir soykırımın en önemli taşıyıcısı olacağını kimse düşünmemiştir herhalde.

Medeniyetin simgesi olan telgraf tellerinin bir gün, tehcir ve katliamlarla ortadan kaldırılması gereken "unsur" olduklarına inanılan Ermenilerin yok edilmesi talimatlarını taşıyacağını kim düşünebilirdi ki!

1915'ten itibaren Osmanlı halkının bir kesiminin ortadan kaldırılması planında devletin telgrafı bu kadar yetkin kullanmasında, o sırada âdeta "soykırım bakanı" olarak faaliyet yürüten Talat Paşa'nın posta memurluğundan gelmesi ve 1912'de Osmanlı Posta Telgraf Nazırlığı'na kadar yükselmiş olması nasıl bir rol oynamıştır acaba?

Gençliğinde telgraf başında günlerini geçirdiği zamanlar genç muhalif Talat'a birisi bu eşsiz iletişim aracını bir gün böyle lanetli bir işte kullanacağını söylese inanır mıydı?

Sonuç olarak, bir İttihat ve Terakki (İT) lideri olarak devlet yönetiminde söz sahibi olduğu sırada Talat, vatanın geleceği ve devletin bekası için Ermenilerin ve Ermeniliğin bu coğrafyadan bir çıban gibi "kesilip" atılması kararını veren "devletin gerçek sahipleri"nin (derin devletin) "soykırım bakanlığını" kararlılıkla üstlenecekti. Bu kararlılığın nedeni, o sırada İT yöneticilerinin kendilerini ("toplumsal mühendis" olmaktan öte) artık "toplumsal cerrah" olarak görmeleri ve savaş yıllarının "ameliyat" için uygun ortamı yarattığını düşünmeleriydi herhalde... Cumhuriyet yöneticileri olarak 1937-38'de bir başka çıbanın (Kızılbaş Dersimlilerin) "kesilip atılması" operasyonunda doruğa çıkacak profesyonelleşme sürecinin henüz başındaydılar 1910'lu yılların ortasında, ama baş düşmanları olan Hamid rejiminin 1890'lardaki tecrübelerinden ve kendilerinin 1909 Adana stajından çok şey öğrendikleri de kesindi...

Şu Düveli Muazzama (Büyük Devletler) belası olmasa işleri çok daha kolay olacak ve kendilerine katılmaya o kadar teşne Müslüman "çoğunluk" (milli irade!) sayesinde en kısa zamanda temizlik işini bitireceklerdi, ama küreselleşmenin gözü çıksındı işte... Mümkün olduğunca geride kanıt bırakmadan ve cihana pek duyurmadan işlerini görme düşüncesi, değişik önlemler alınmasına yol açtı ki duyarlı devlet adamı ağızyla vatandaşlarını koruma kaygısını aktaran resmî telgrafların ileride bu konuda çok işe yarayacağı düşünülüyordu... (Oysa geride kalan İttihatçılar son tahlilde bu kaygıya pek gerek olmadığını; hatta soykırımın, "yüce milli çıkarlar" dışında bir şey düşünmeyen "büyük devlet aklı"nın umurunda bile olmadığını; savaş sırasında müttefik Almanya dahil bazı devletlerin vicdanlı yurttaşlarının itirazlarının/çığlıklarının kendi devletleri tarafından bile pek umursanmadığını ve soykırım sonrasında aynı çıkarlar için insanlık suçları konusunda da bu devletlerin nasıl "bağışlayıcı" olabileceklerini öğreneceklerdi geride kalan İttihatçılar... I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında edinilen ve Cumhuriyet tarihi boyunca devletin işine çok yarayacak habis bir bilgiydi bu!)

*Medeniyetin simgesi olan
telgraf tellerinin bir gün,
tehcir ve katliamlarla
ortadan kaldırılması
gereken "unsur" olduklarına
inanılan Ermenilerin yok
edilmesi talimatlarını
taşıyacağını kim
düşünebilirdi ki!*

O zaman soykırım kanıtı bırakmak istemeyen Talat Paşa, telgrafın tellerine bakınca telgrafın (mesajın) görülemediği gibi, duyarlı devlet adamı ağzıyla yazılmış olan resmî “tellere” (telgraflara) bakınca da soykırım talimatının görülemeyeceğini düşünmüş olmalıdır! Kendisinin âdeta çift tabancalı kovboy gibi, çift telgrafla yaşadığı bilinmektedir! Bunu en iyi bilen, evindeki “özel” telgraf hattı üzerinden gönderilen gizli talimatları alan, telgraf tellerinin diğer ucundaki deneyimli devlet adamlarıdır...

Vardığı anda (daha önce ofisten gönderilen) resmî telgrafi yok hükmüne sokan ve okunduktan sonra hemen yok edilmesi gereken bu gizli telgraflara ulaşmak olanaksız olabilir, ama herhalde Talat Paşa dönemle ilgili (mağdurlarınki başta olmak üzere) çok farklı anlatıları ve sonrasında ortaya çıkan kaynakları dikkate alarak, âdeta masumiyet kanıtı olarak dikkatle yazılmış ve arşivlenmiş bu resmî telgrafların “satır aralarını” okuma sayesinde soykırımın görülmesinin mümkün olacağını düşünememiştir!

100 yıl sonra, dönem (bağlam) hakkında (özellikle alternatif kaynaklar üzerinden) sahip olunan bilgiler sayesinde bu telgrafların başka bir gözle okunacağını gösteren bu sergi, bizzat Talat Paşa'nın gözümüze germeye çalıştığı perdeye bakarak onun sakladığını görmeye ve göstermeye çalışmaktadır...

تجدید مکان شیرینجه جهت ارسنیدونه و لیسنگ و با ما نور اولیون خانم کون اولی بولنه کون
مسلومه قار جقلور. اگر بولنه قالدندن قصه و کویون سه خانم کون تبارز ابد جبه مهرنده
بولنه تراسه فطرس اولی نفرماند لنده اعطایا تابع اولدندن قضا و نیا قلد و اخنده اوزو
ایده کون اسلام کوبارنه قطع جن کساقن کیماسک و بوزده بیه بستی بانگ بوزده کون و اخنده
معتد اولمه شرطیک توزیح اولنه جقلور. بو حالده یکس خانل بر اسموم کوننده آغویه
برخان این بولنه بیلر و بوزده فضل خانل کون وقصیر لروه سه خانده و نه فضل بولنه لزه
را خدیفته رنده و بولنده ده بویولده تعیم ایشند. عسک خانم لرنیک لبت لرن سیریه
تزیب شیرینجه مد ما عربیه مقلدیه تودیم اولدند.

امین عمید مدبریه

بکه قلازانه کان جیلر کسه نه برنجی، اوغمنی، ششکی قول اردو قلازانه
و کالنده تقسیم بوزده اوله بر جویوش بروج بالا مسلمانان اولمه
اوزده تقسیم قیلر

قراجه حرم کون تبارزانه بولنده

کجه

مجلسه

شخصه هوزر اضایه اولدند
بکونونه اولدند

Osmanlı Ordû yı Hümâyûnu

Başkumandanlığı Vekâleti

Şu'be

Nümero

Tebdîl i mekân etdirilecek [yer değiştirilecek] Ermenilerden velîsi asker veya me'mûr olanların âileleri evvelce buldukları mahallerde kalacaklardır. Eğer bunlar kaldıkları kasaba ve köyde beş hâneyi tecâvüz edecek [geçecek] sûretde bulunurlarsa fazlası evvelâ nefer-i âilelerinden i'tibâren tâbî' oldukları kazâ ve sancâklar dâhilinde arzu etdikleri İslâm köylerine fakat aynı kesâfeti [yoğunluğu] geçmemek ve yüzde beş nisbeti [oranı] yalnız yüz adedi dâhilinde mu'teber olmak şartıyla tevzî' olunacaklardır [dağıtılacaklardır]. Bu halde yirmi hâneli bir İslâm köyünde ancak bir hâne Ermeni bulunabilir ve yüzden fazla hâneli köy ve kasabalarda beş hânedен fazla bulunamaz. Dâhiliyye Nezâretinden vilâyetlere de bu yolda ta'mîm edilmişdir. Asker âilelerinin listeleri serîan tertîb etdirilerek mahallî me'mûrîn i mülkiyyeye tevdi' olunmalıdır.

Emniyyet i Umûmiyye Müdîriyyetine

Başkumandan Vekâlet i Celîlesinden Birinci, Üçüncü, Beşinci Kolordu kumandan vekâletlerine ta'mîm buyurulan emrin bir sûreti ber vech i bâlâ ma'lûmât olmak üzere takdîm kılındı.

Fî 3 Ağustos sene [1]331

Karargâh ı Umûmî İstihbârât Şu'be Müdîri

(İmzâ)

DH. EUM VRK. 15/49

Merzifon'da iş için bekleyen Ermeni ve Türk kadın mülteciler.
American National Red Cross Fotoğraf Koleksiyonu, Kongre Kütüphanesi, 1919.

“Bizzat Hallediniz”: İskân Siyasetinden, Milli Devlete

Önder Özengi / *Sergi Kûratörü*

1915'te ne oldu? Daha spesifik olarak sorarsak; bu topraklarda yaşayan Ermenilere ne oldu? Bu, pek çok farklı perspektiften cevaplar ve anlatılar üreten bir soru. Soykırım, zorunlu göç, geçici sevk, tehcir, sürgün, katliam, büyük felaket, etnik temizlik, milletleşme projesi, savaş koşullarında alınmış bir tedbir... Listeyi uzatabiliriz. Bu soruya verilen her cevap, bu cevapların dayandığı her bilgi parçası, bu bilgilere atfettiğimiz önem ve öncelik bugün yaşadığımız toplumsal duruma bakışımızı da belirliyor. Tarihsel bir gerçekliği bugün içinden nasıl kavramsallaştırdığımız, geçmişte yaşanmış bir olayı bugün nasıl anlamlandırdığımız, bugün içinde yaşadığımız gerçekliği nasıl anladığımız ve ona ne tepki verdiğimiz, dünyaya nereden baktığımız ve nasıl bir gelecek kurmak isteğimizin bir yansıması olarak beliriyor.

Peki 1915 nasıl gerçekleşti? Bu işteki ana aktörler kimdi? Nasıl bir ortamda hangi araç ve yollarla gerçekleşti? Bu sorulara verilen cevaplar da çok çeşitli. Sergi, anlatısını bu soru üzerinden kurmaya çalışıyor. Yaşananları dönemin resmî yazışmaları, çıkarılan kanun, talimatnameler ve tanıkların anlatımları aracılığıyla anlamaya çalışıyor.

“Bizzat Hallediniz”, 1915 yılında Ermeni “tehciri” sırasında Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Osmanlı vilayetlerine yazdığı telgraflar ve bölgelerden gelen cevaplar üzerine kuruldu. Sergi, bu yazışmaları merkeze alarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve belli bir bölümü araştırmacılara açık olan yaklaşık 800 telgraf incelenerek hazırlandı. Sergi bu anlamda hem bir arşivi daha geniş bir izleyici için görünür kılıyor, hem de o dönemde çıkarılan yasa ve talimatnameler, 1915 Ermeni “tehciri”ne tanıklık etmiş kişilerin tanıklık ve anlatımları, dönemin gazeteleri ve bu işten sorumlu olanlara karşı Divan-ı Harb'te açılan dava sonuçları ve “tehcir”e katılanların mahkeme tutanaklarındaki ifadeleri aracılığıyla 1915'te yaşananları devletin resmî belgeleri üzerinden anlatmaya çalışıyor.

Peki biz bu telgraflardan ne okuyoruz? Merkezi yönetimin 1915 tehcirini merkezi olarak nasıl kontrol ettiğine, köy, kasaba, kişi kişi nasıl yönettiğine ve takip ettiğine, çıkan sorunları nasıl karşıladığı ve çözdüğüne/çözmediğine, Ermenilerin geride bırakmak zorunda kaldığı mal ve mülkleri ile ilgili nasıl düzenlemeler yapıldığına ve bu malların nasıl dağıtıldığına, geride kalan çocuklara ve kadınlara ne olduğuna resmî dil üzerinden şahit oluyoruz.

Sergide çoğunluğu telgraflardan oluşan seçkiyi üç meseleye odaklanarak hazırladık. Bu meselelerden en önemlisi dönemin iskân siyaseti. Telgraflardaki yazışmaların şartırtıcı derecede önemli bir kısmı İstanbul'daki merkezi yönetimin Osmanlı toprakları içindeki Türk ve Müslüman olmayan nüfus bilgisine köy ve kasaba ölçeğinde hakim olma çabası üzerine. Bu nüfus bilgisine sahip olma çabası, potansiyel tehdit olarak algılanan ve çoğunluğu Ermeni olan –Müslüman olmayan– nüfusun, yaşadıkları bölgelerden sevk edilmesinin örgütlenmesinin en önemli ayağını oluşturuyor. Sergi bu bilginin, Ermeni nüfusunun sevk edildikleri bölgelerdeki Türk/Müslüman nüfus içinde eritilmesi ve asimile edilmesinin ve bu yolla Osmanlı coğrafyasını Türkleştirme projesinin izini sürüyor. Bu projenin aynı zamanda, Ermeni nüfusun sevkinden ve asimilasyonundan ibaret olmadığı, aynı zamanda bir imha projesi olduğu telgrafların satır aralarından rahatlıkla okunabiliyor.

Serginin bu arşivde odaklandığı ikinci önemli mesele ise, bu asimilasyon siyasetini kadın ve çocukların durumu üzerinden okumak. Genç ve dul kadınların Müslümanlar ile evlendirilmeleri, çocukların ve yetimlerin Müslüman köylere ve kasabalardaki yetimhanelere yerleştirilmeleri, kendi din, dil ve kültürleri ile eğitim almalarının yasaklanması uygulamalarını telgraflardan açıkça izleyebiliyoruz.

Telgraflardan anladığımız üzere Ermeni "tehciri"nin önemli bir ayağı da Ermenilerden kalan mal ve mülkler. 1915 yılında çıkarılan Emval-i Metruke kanunu ile Ermenilerin bütün malları kurulan Emval-i Metruke komisyonuna devredildi. Telgraflardan bu devrin yerel ve merkezi yöneticilerinin görevlerini nasıl istismar ettiği, el koymalara, yağmalara ve talana yol açtığı tüm açıklığı ile görülebiliyor. Merkezi yönetim tarafından bu malların Müslüman nüfusa nasıl dağıtıldığı/satıldığı meselesinin Osmanlı nüfusunun Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılması projesinin önemli bir aracı olması da telgraflarda okuduğumuz bir diğer şey.

100 yıl önce başlayan sürgün ve imha projesini Talat Paşa'nın telgraflarından yola çıkarak anlatmaya çalışan bu sergiyi bugün anlamlı kılan nedir? Elbette bu serginin öncelikli amacı 1915'te yapılan, ayrıntılı olarak planlanmış bir soykırımla yüzleşme adına toplumsal farkındalığı artırmaya yönelik çabalara bir katkı sunmaktır. Ama bunun yanında serginin sunduğu arşivi incelerken yaşadığımız tanıklık hali, bugün yaşanan yerinden edilmeler, katliamlar, sürgünler, kültürel olarak yok sayma, ezme ve yok etme politikalarını anlamak için pek çok önemli araç da sunmaktadır.

1915 bitti mi? Bu soru önemini ve güncelliğini her zamankinden daha fazla dayatıyor.

*Serginin sunduğu arşivi
incelerken yaşadığımız
tanıklık hali, bugün
yaşanan yerinden edilmeler,
katliamlar, sürgünler,
kültürel olarak yok
sayma, ezme ve yok etme
politikalarını anlamak için
pek çok önemli araç da
sunmaktadır.*

Dul Ermeni kadınlar ve çocukları, Türkiye.
George Grantham Bain Koleksiyonu Kongre Kütüphanesi, 1915-1920.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

خالدین

امانتت همومد مودتی
فاهی
۱۵۷ عروس
مخصوصی

(شیره)

ادولہ	ولایت	دہار بکر	ولایت	بولی	مصرف ظلعہ
۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	۲	۲	۲	۲	۲
۳	۳	۳	۳	۳	۳
۴	۴	۴	۴	۴	۴
۵	۵	۵	۵	۵	۵
۶	۶	۶	۶	۶	۶
۷	۷	۷	۷	۷	۷
۸	۸	۸	۸	۸	۸
۹	۹	۹	۹	۹	۹
۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰

مدینہ دورہ محافظتہ
ترجمہ وجہ شرف

میرزا باوقافہ شہیدہ قدرہ جہتہ صلیحہ بیوہ قیدہ ایچوب اشعار افندیہ و کتبہ سوزدن تا اخیر ای بیوہ فرادہ
میرزا سیدہ اولوب جہتہ حیدر اللوریشکی اولاد ندرک آیدو آیدو مقدار لریند سفند انبی ~~مکتوب~~

ای کلامتین

کتاب

۱۵۷

49
164

Bâb-ı Âlî
Dâhiliyye Nezâreti
Emniyyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti
(Şifre)
Kalemi
...157..Umûmî
.....Husûsî

Edirne	Vilâyetine	Diyârbekir	Vilâyetine	Bolu	Mutasarrıf- lığına
Erzurum	"	Suriye	"	Canik	"
Adana	"	Sivas	"	Çatalca	"
Ankara	"	Trabzon	"	Zor	"
Aydın	"	Kastamonu	"	Asir	"
Bitlis	"	Konya	"	Karesi	"
Basra	"	Ma'mûretülazîz	"	Kudûs-i Şerif	"
Bağdâd	"	Musul	"	Kal'a-i Sultaniyye	"
Beyrut	"	Van	"	Menteşe	"
Hicaz	"	Yemen	"	Teke	"
Haleb	"	Urfa	Mutasarrıf- lığına	Kayseri	"
Hüdâvendigâr	"	Izmit	"	Medine-i Münevvere ve Muhâfızlığına Karahisâr-ı Sâhib	"

Merkez ve mülhakatda şimdiye kadar çetecilik için kayd edilüb iş'âr-ı ahîre değîn sevkleri te'hîr edilen efrâdla mahbûsinden [tutuklulardan] olub çeteciliğe elverişli olanların ayrı ayrı mikdârlarının sür'atle inbâsı.

Fî 17 Kânûn-ı sâni sene [1]330

Nâzır

DH. ŞFR. 49/164

Telgraf Yazışmalarında “Ermeni Tehciri”nin İzlerini Sürmek

Serhat Bozkurt, Dr. Sevan Demirciyan,

Dr. Cihangir Gündoğdu, Dr. Vural Genç / *Sergi Araştırma Ekibi*

“Bizzat Hallediniz” sergisi, Başbakanlık Ormanlı Arşivi belgeleri, dönemin basını, Ermenilerin tehcir ve taktiline dair Divan-ı Harb-i Örfi tutanakları ile anılardan elde edilen bilgi ve belgelere dayanmaktadır. Sergi araştırması kapsamında Osmanlı Arşivi belgelerinden özellikle Dahiliye Nezareti’ne bağlı Şifre Kalemi [DH. ŞFR] telgrafları incelendi. Sergiye dahil edilen telgrafların önemli bir kısmı daha önce yayımlanmamış olmakla birlikte yayımlanmış olan telgraflar ise tarafımızdan tekrar kontrol edilerek sergi kapsamına alındı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi taramasının yanı sıra 1915 Ermeni tehcirinin muhtemel yansımaları için dönemin Osmanlı ve Ermeni basını da sergi araştırmasının kapsamına alındı. İttihat ve Terakki Partisi’nin iktidarı döneminde basına uygulanan yoğun baskı ve sansürden dolayı 1918 yılına kadar Ermeni tehciri ile ilgili kayda değer haber ve yorumlara rastlanmadığından, basından örneklerle Bulgaristan ve Fransa’da yayımlanan yayın organları ile daha ziyade 1918 yılından sonrası dönemin Osmanlı basınına ağırlık verildi. Araştırmanın bu safhasında Ermeni tehcirinin basında yer alması kadar yer almamasının da sergi açısından dikkate değer bir nokta olduğu, işlenen suçun mahiyeti hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu kapsamda Osmanlı basınından *İkdam*, *Sabah*, *Tanin*, *Alemdar*, *Vakit* gazeteleri ile Ermeni basınından *Hayastan* ve ondan alıntılar yapan Marsilya’daki *Armenia*, Kahire’de yayımlanan *Husaper*, Tiflis’te yayımlanan *Horizon* ve Bakü’deki *Kordz* gazetelerinden tehcir ile ilgili yer alan haber ve yorumlar incelendi.

Gerek Dahiliye Nezareti Şifre kalemine ait tehcir mekanizmasının işleyişini ve ilerleyişini günbegün aktaran arşiv belgeleri gerekse 1918 yılında tehcir suçunda birinci dereceden dahili görülerek yargılanan askerî ve mülki erkânın duruşma tutanakları 1915’te Ermenilere karşı uygulanan politikanın bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarına tekabül eden yerlerde mümkün olduğu kadar az Ermeni bırakarak homojen bir Müslüman-Türk nüfus ile Ermenilerin meskun olduğu bölgelerde onların maddi ve manevi varlığına son vermeyi amaçladığını göstermektedir. Sergi kapsamında ziyaretçilerle paylaşılan telgraflardan, duruşma tutanaklarından ve basın haberlerinden Ermenilerin önde gelenlerinin tutuklanması/katledilmesi, topyekûn güneye (Halep-Zor) sürülmesi, mal ve mülklerine el konulması, kadın

ve çocuklarının Müslümanlara dağıtılması, iskân edildikleri yerlerde asimilasyonları gibi Ermenilerin maddi ve manevi varlıklarını sistematik olarak yok edilmesi iradesini net olarak görmek mümkündür.

Serginin arşiv taraması kapsamında incelediğimiz yüzlerce şifreli telgraf aslında "taktîl", "teh-cîr" ve "tedîb" gibi farklı şekillerde kavramsallaştırılan bu sistematik imha siyasetin İttihat Terakki Merkezi'nce bir plan dahilinde oluşturulduğunu ve uygulamaya konulduğunu göstermekte ve imha siyasetine toplumun değişik kesimlerinin farklı motivasyonlarla iştirak ettiklerini göstermektedir.

Bu sergi kapsamında ziyaretçilerle paylaşılan bilgi ve belgeler bu büyük insanlık suçunun ve yürürlüğe konulan sistematik imha siyasetinin günlük akışının Osmanlı merkezi devleti ile onun yereldeki temsilcileri olan asker-sivil erkân arasındaki yazışmalar üzerinden size seyrini sunuyor.

Telgraflardan, duruşma tutanaklarından ve basın haberlerinden Ermenilerin önde gelenlerinin tutuklanması/katledilmesi, topyekân güneğe (Halep-Zor) sürülmesi, mal ve mülklerine el konulması, kadın ve çocuklarının Müslümanlara dağıtılması, iskân edildikleri yerlerde asimilasyonları gibi Ermenilerin maddi ve manevi varlıklarını sistematik olarak yok edilmesi iradesini net olarak görmek mümkündür.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ع
رُحْمَةُ مَرْفَعَةٍ

(شهر)

الله و هله و لا یتدی

فلس
عمومی
خصوصی

در رُحْمَةُ اسْتَدْرُوبِ دَرِی بُولَا حَاضِرِهِ كَلِمَاتُهَا عَدَدِهَا كَلِمَاتُهَا كَلِمَاتُهَا
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ سَوْفَ تَلْقَوْنَهَا كَذِبًا أَوْ يَجْعَلُهَا سَبْعًا
وَرَبِّدْنَ عَصَاهُ فِي الْأَرْضِ ذُرِّيَّتَهُ لَا تَلْمِزُهَا لَمْ يَلْمِزْهَا عَمَلُهَا
كَذِبًا سَوَاءٌ مَن يَلْمُهَا وَهِيَ كَالْحَائِضِ إِذَا دَمَتْ عَلَى الْحَائِضِ فَهِيَ طَائِفَةٌ
مِنْهَا لَا تَلْمِزُهُمْ فِي عَمَلِهِمْ شَأْنٌ أَفَلَا تَعْقِلُونَ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقْوَاهُ
وَلَا تَتَّبِعُوا الْوَسْوَاسَ الْخَافِيَّ الَّذِي يَأْمُرُ بِالْعَدْوَى الَّتِي لَا تُنْفَعُ النَّاسَ
وَلَا يُلْحِقُ بِالْعَدْوَى إِلَّا أَلَمًا أَلِيمًا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Bâb-ı Âlî

Dâhiliyye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti

(Şifre)

Kalemi

.....Umûmî

.....Husûsî

Mar'aş Mutasarrıflığına
Adana ve Haleb Vilâyetlerine

Mahremdir

Zeytun, Mar'aş, İskenderun, Dört Yol, Haçın gibi mevâki'den [bölgelerden] inde'l îcâb [icab gereği] çıkarılacak Ermenilerin tamâmen Konyaya sevkleri bi'l âhire kendilerinin o muhîtte de toplu bir hâlde ikâmetlerini (?) ve bir müddet sonra yine o civârdaki Ermenilerle tevhîd-i faâliyyet [işbirliği] etmelerini intâc edeceğinden [doğuracağından] şimdiye kadar gönderilenlerden başka artık Konyaya Ermeni gönderilmemesi ve çıkarılacakların Halebin cenûb ı şarkîsi [güneydoğusu] ile Zor ve Urfa havâlsine sevkleri lüzûmu Dördüncü Ordu yı Hümâyûn Kumandanlığına yazılmış ve müşârûn-ileyh [adı geçen] tarafında keyfiyyet tasvîb olunarak îcâb edenlere tebliğ i keyfiyyet edilmiş olmağla ana göre muâmele îfâsı.

Fî 13 Nisan sene [1]331

Nazır

DH. ŞFR. 52/112

Sürülen Ermeni yetimler.
George Grantham Bain Koleksiyonu Kongre Kütüphanesi.

Telgraflar Ne Söylüyor?

Yrd. Doç. Dr. Ohannes Kılıçdağı / *Proje Danışmanı*

Arşiv meselesi Ermeni soykırımı tartışmalarının merkezinde olageldi. Bunun en büyük sebebi de soykırımın soykırım olarak ispatının ancak arşivlerden çıkacak bir belgeyle mümkün olacağı fikriydi –yoksa inancı mı demeliyim? Böyle bir belge olmadığı sürece soykırım da yoktu. Çoğu kimse failerin elinden çıkmış ve belki de “Biz aşağıda imzası olanlar...” diye başlayan, niyeti ve planı açıkça belli eden bir veya birkaç belge olması gerektiğine inandı. Kimi Ermeni çevreleri Osmanlı arşivlerinin Türkiye devleti tarafından temizlendiğini ve dolayısıyla bu belgenin veya benzerinin hiçbir zaman bulunamayacağını söyledi. Doğrusu böyle bir temizleme girişiminde bulunulması beni ve herhalde birçoklarını şaşırtmaz. Fakat soru şu: Osmanlı arşivlerinde, 1915 ilkbaharıyla birlikte Osmanlı Ermenilerin başına gelenleri, daha doğrusu getirilenleri anlamamızı engelleyecek bir temizlik mümkün mü? Soykırımın varlığının ve nihai ispatının bir veya birkaç belgeye bağlı olduğuna inanıyorsanız bu soruya belki olumlu cevap verebilirsiniz. Fakat Osmanlı arşivlerini Ermeni soykırımı konusunda “susturacak” bir temizlik mümkün değildir.

Bu noktaya geri döneceğiz ama resmî arşivlere fetişizm derecesinde merkezi bir yer veren anlayışa dair birkaç yorumda daha bulunmakta fayda var. Hem tarihçiliğimizde hem popüler tarih anlayışında, resmî arşivlerden çıkaracağınız devlet belgeleri geçmişten günümüze gelmeyi başaran diğer yazılı olan veya olmayan diğer kaynaklardan daha doğru ve değerlidir. Bu anlayışın bir yansıması olarak, örneğin, arşivden belge “çıkarmadan” yazılan doktora tezlerine pek iyi gözle bakılmaz, yetersiz oldukları düşünülür. Tabii ki, devlet arşivleri çok çok önemli kaynaklardır. Her şeyden önce nicelik olarak o kadar belgeyi başka yerde bulmak hemen hemen imkansızdır. Fakat arşiv belgelerinin devlet görevlilerinin elinden çıkmış olması onu kategorik olarak gerçeğin daha doğru bir temsili yapmaz. Devlet ve onun memurları da nihayetinde bir çıkar grubudur, üstelik devletin farklı kademeleri ve bireyleri arasında da çatışma ve çekişme söz konusudur. Her memur kendini sorumluktan kurtarmak ister ve ona göre davranır. Örneğin, bir kaymakamın bir olay hakkında merkeze çektiği telgrafın aynı olayı anlatan yerel bir gazete haberinden veya hatıratından gerçeğe mutlaka daha yakın olduğunu baştan varsaymamız için bir neden yoktur. Esas olan kaynakların çapraz şekilde eleştirel okumaya tabi tutulmasıdır.

Bu rezervleri belirttikten sonra dönelim Osmanlı arşivleri Ermeni soykırımını göstermeyecek şekilde “temizlenebilir” mi sorusuna. Bu kadar uzun süren, bu kadar geniş bir

coğrafyayı kapsayan, bu kadar ayrıntılı bir olayın niteliğini anlamamızı engelleyecek bir temizlik ancak o döneme ait Osmanlı arşivini toptan yakmakla olur. (Bu kimilerine gerçeküstü bir durum gibi gözükebilir. Fakat bütün Osmanlı arşivi ölçüğünde olmasa bile, arşivleri yakarak temizlemek Türkiye’de başvurulmamış bir yöntem değildir. İnanmayanlar bir araştırınlar bakalım, Cumhuriyet’ten sonra kaç Anadolu şehrinde veya kasabasında tapu ve/veya nüfus dairesinde “yangın” çıkmış?) Nitekim arşivden bu konuda çıkarılan yüzlerce hatta binlerce belge uç uca eklendiğinde manzara, yani Ermeni soykırımının ne kadar planlı programlı ve hangi niyetler çerçevesinde uygulamaya konduğu, resmî tezlerin altının ne kadar boş olduğu gayet net ortaya çıkıyor. Bu noktada BM Soykırım Sözleşmesi’ndeki “meşhur” kasıt unsuruna dikkat çekmek istiyorum. Yaygın kanaat, kastın ispatı için failerin ağzından çıkmış doğrudan ifadelerle benzer kanıtlar arar. Halbuki yüzlerce belgenin çizdiği resim kastın en açık ispatıdır. Başka bir deyişle, belgelerin bütünlüğü başlı başına bir göstergedir ve bu bütün göz önüne alarak birtakım sonuçlara varmak mümkündür.

Öte yandan, bazı tekil belgeler de Ermeni soykırımı konusundaki resmî tezleri açığa düşürmeye yetiyor. Örneğin, Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyeti’nden Zor Mutasarrıflığı’na çekilen bir telgraf, oraya sürülen Ermenilere kendi okullarını kurma izni verilmeyerek, çocuklarının devlet okullarına devamının mecbur kılınması talimatını veriyor. Ayrıca, aynı köy veya livadan Ermenilerin aynı yere yerleştirilmemesi, bunların kuracakları köylerin birbirlerine en az beş saatlik mesafede ve direnişe müsait olmayan mevkilerde olması gerektiği belirtiliyor. Bu talimatları veren, telgrafında gerekli kişilere iletilikten sonra imhası emrediliyor. Sondan başlayacak olursak, demek ki dönemin hükûmeti söz konusu niyetlerinin bilinmesini istemiyor. Neden? Çünkü bu niyetlerle Ermeni tehcirinin resmî gerekçeleri arasında çelişki var. Zamanın hükûmetinin Ermeni tehciri için, bugün de ezbere tekrarlanan gerekçesi neydi? Ermeniler, “düşmanla işbirliği içinde olup Osmanlı ordusunu arkadan vurdukları için” ordu için “tehlikeli” olmayacakları cephe gerisine sürüldüler. Eğer öyleyse, bu gerekçeyle Ermenilerin sürüldükleri yerlerde okul kurmalarının yasaklanmasının ne ilgisi olabilir? Hem okul yasağı hem aynı yöreden Ermenilerin birbirlerinden uzak yerlere yerleştirilmeleri talimatı, ileri sürülen resmî gerekçelerden öte Ermeni varlığını ve kimliğini hedef alan bir uygulamayla karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. Hele Nisan 1916’da merkezden birçok vilayete çekilmiş bir telgraf var ki insan, BM Soykırım Sözleşmesi’nin soykırımı tarif eden 2. maddesinin (d) ve (e) bendlerinin bu telgrafa bakarak ya-

Zamanın hükûmetinin Ermeni tehciri için, bugün de ezbere tekrarlanan gerekçesi neydi? Ermeniler, “düşmanla işbirliği içinde olup Osmanlı ordusunu arkadan vurdukları için” ordu için “tehlikeli” olmayacakları cephe gerisine sürüldüler. Eğer öyleyse, bu gerekçeyle Ermenilerin sürüldükleri yerlerde okul kurmalarının yasaklanmasının ne ilgisi olabilir?

zıldığına zannedebilir. Bu telgrafta genç ve dul Ermeni kadınlarının evlendirilmeleri, on iki yaşına kadar Ermeni çocuklarının yetimhanelere, yetimhanelerin yeterli olmadığı yerlerde hali vakti yerinde Müslüman ailelere dağıtılması emrediliyor. Sözü geçen bentler ise, grup içinde doğumları engelleyecek önlemlerin dikte edilmesini veya gruba mensup çocukların zorla başka bir gruba transferini soykırım tanımı için yeter koşullar arasında sayıyor. Tabii bunların da tehcirin resmî gerekçesi olan askerî önlemlerle bir ilgisi yok.

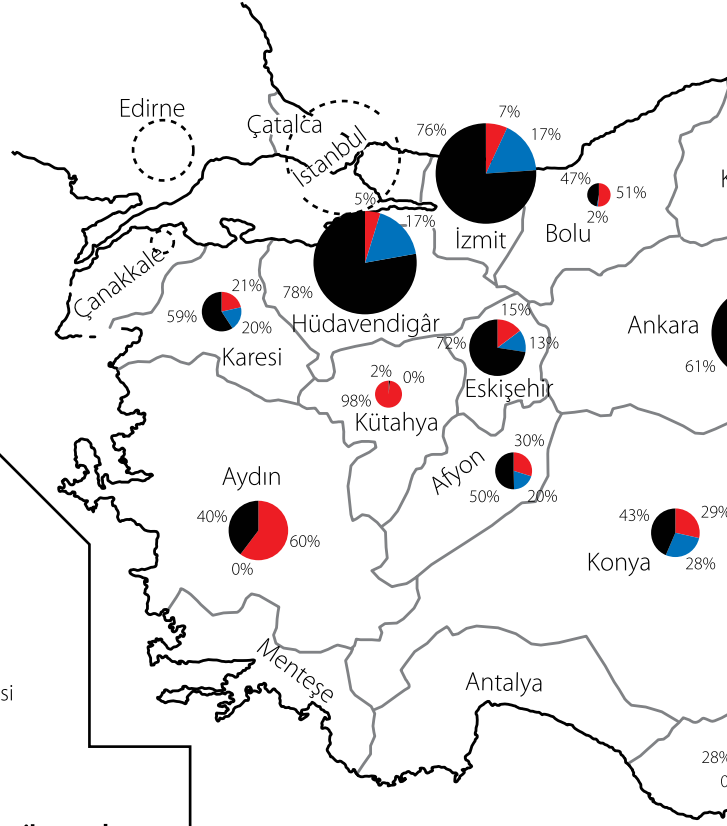
İşte bu sergi de, gerek bunlar gibi tekil belgelerle gerek ortaya koyduğu hikâyenin bütünüyle, Osmanlı arşivlerinin Ermeni soykırımını anlama ve anlatma konusunda sahip olduğu değeri bir kere daha ortaya koyuyor.

Bu harita 1914-1917'de Osmanlı Ermenilerinin imhasıyla ilgili olarak Talat Paşa'nın çalışma verilerinden oluşturulmuştur.

- 1917'de doğduğu ilde bulunanlar
- 1917'de başka bir ilde bulunanlar
- 1917'de mevcut olmayanlar
- 1917'de veri yok

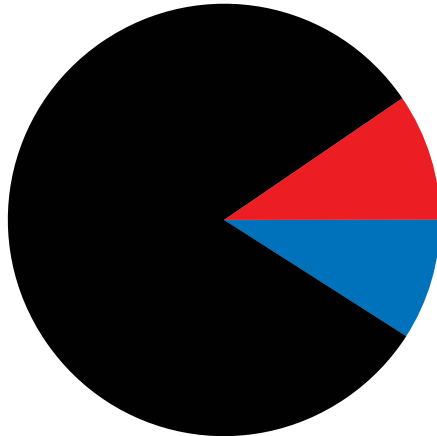
Dairelerin boyu o ildeki Ermeni sayısı ile orantılıdır.

● Tehcir edilenler için resmî yerleştirme bölgesi

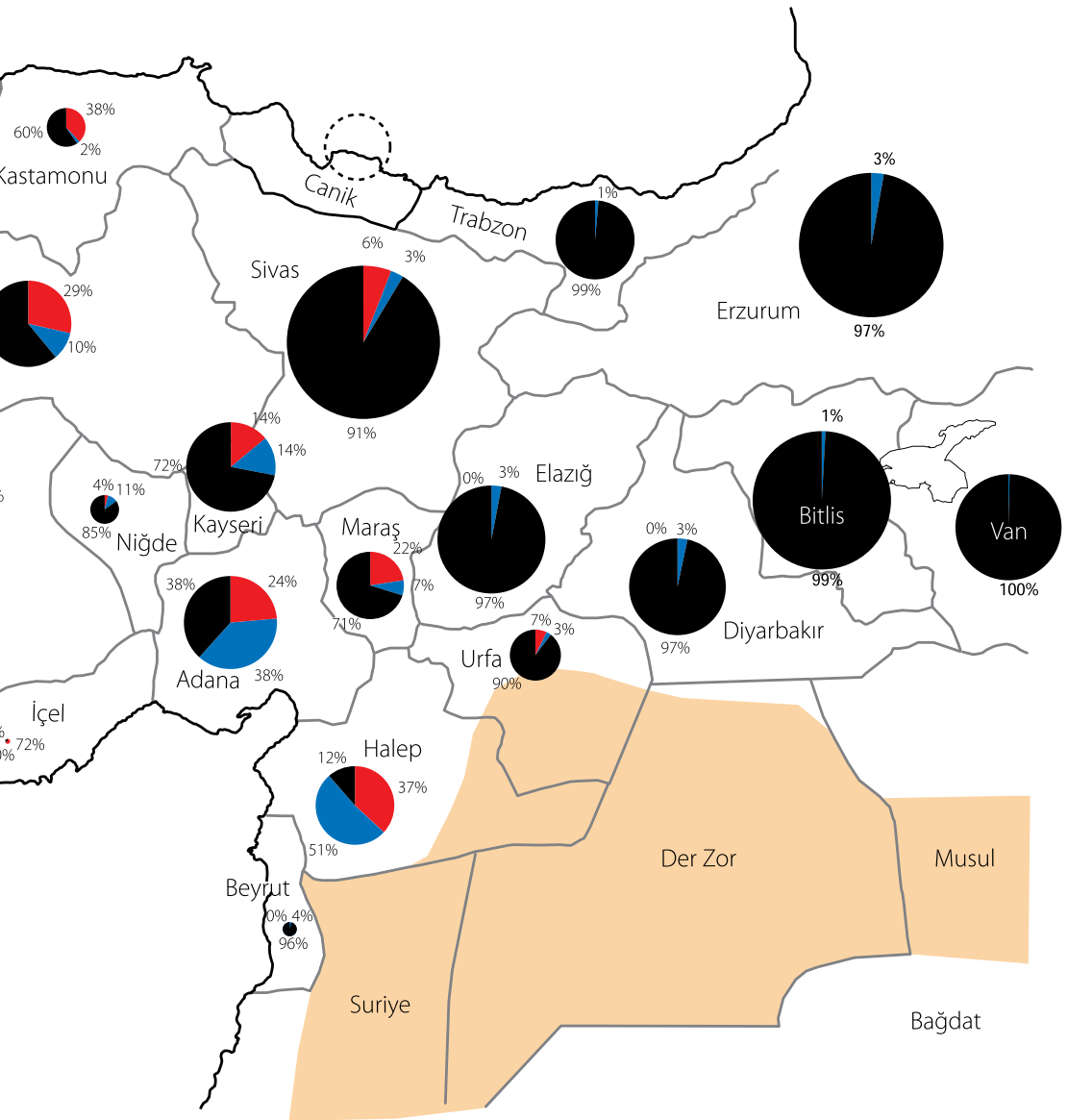
Haritada gösterilen toplam Ermeni sayısı: 1.032.614

1917'de mevcut olmayan Ermeniler: 841.161 (%82)

1917'de doğduğu ilde bulunan Ermeniler: 97.247 (%9)

1917'de başka bir ilde bulunan Ermeniler: 94.206 (%9)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ
قَالَ

٨٥

(شیره)

بسم الله الرحمن الرحيم

در دهن از روی هم آمیزد و می خورد

عروس
خسوفی

< ٥

ع. یا سینه... برنج پخته شده با روغن زیتون و نمک...
در دهن از روی هم آمیزد و می خورد...
خسوفی...
عروس...
طاهر

53/85

Bâb-ı Âlî

Dâhiliyye Nezâreti

Emniyyet-i Umûmiyye Müdüriyyeti

(Şifre)

Kalemi

.....Umûmî

.....Husûsî

25

Gayet mahremdir

Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn Kumandanlığına

C. 3 Mayıs sene [1]331. Birinci mâddede beyân olunduğu vechile tasfiyye muâmelesinin icrâsı zamânının henüz hulûl etmediğine [gelip çatmadığına] kâni' isem de düşman tarafdârı Hıristiyanların ve Sayda hâdisesinde medhaldâr eşhâs [dahli olan şahıslar] gibi bu makule Hıristiyanlarla tevhd-i mesâ'î eyledikleri [iş birliği yaptıkları] tezâhür etmiş ve edecek hâin Müslümânların hânelerinde hemân taharriyyât icrâ olunarak [arama yapılarak] Dîvân-ı Harbe tevdîlerine tarafdârım. Nezâretde dahi mahfûz vesâikleri [belgeleri] var ise gönderilmek üzere isimlerinin inbâsı.

Fî 10 Mayıs sene [1]331

Nâzır

Talat

DH. ŞFR. 53/85

Hâlâ Yaşayan Bir Rupen Sevag

Dr. Sevan Demirciyan / *Sergi Araştırma Ekibi*

Herkes mutlulukta birbirine benzer iken, hüznünde biriciktir.

1915'in yüz binlerce insanının hüznü, üzüntüsü, mağrurluğu ağır bir külfet, tarif edilemez bir sıkıntıdır. Hukukun, tarihin, siyasi mücadelenin de ötesinde, düşünceyi ve duyguyu allak bullak eden bu tuhafılık, sonsuz bir dehlizde kayboluyor, dipsiz bir derinlikte boğuluyormuş duygusunu verir ki bununla baş eden yüzlerce hayat da darmadağın olmuştur. Ermeni Soykırımı'nı araştıran bir bilim insanı bir konuşması sırasında hayaletlerle mücadele edebilmek için çocukluğunda öğrendiği ilahileri okuduğunu, aksi takdirde delireceğini düşündüğünü söylemişti.

"İşin" istatistiğine dalıp olayın boyutlarını ölçmekle uğraşırken mahvolan biricik hayatları görmeyiz: Evini, toprağını, varını-yoğunu bırakan insan, yol kenarlarına atılmış ölülerin arasında annesini arayan ve her seferinde kaskatı kesilmiş ve morarmış başka bir cesetle karşılaştığında şükreden Osmanlı Ermeni askeri, ailesinin kadınları gözlerinin önünde tecavüze uğrayan baba, onurlarını korumak için derin uçurumlardan ölüme atlayan kadınlar çoğaldıkça silikleşir, sıradanlaşırlar.

"Söz konusu hayatsa gerisi teferruattır" derler ve böyle de öğretirler. Ezberimizi bozan hikâyeler çoktur ve aşağıda okuyacağınız, Ermeni Soykırımı günlerinde yaşanan benzer hikâyelerden sadece biri...

Yazar ve hekim Rupen Sevag-Çilingiryan, Alman eşi Helene Apell ile Lozan'da öğrenim gördüğü yıllarda tanışır ve evlenir. Eşinin ısrarlarına karşın, İstanbul'a döner ve Elmadağ'daki evinde huzurlu bir hayat yaşamaya başlar. Rupen ve Helene'nin bir kız çocukları da vardır. Osmanlı ordusuna hizmet ederken, silahaltında olduğu bir dönemde tutuklanır ve Çankırı'ya sürgün edilir. Bunun nedeni hekim ve asker olması değil kuvvetle muhtemel Ermeni dilinin önde giden bir şairi olmasındandı.

Çankırı'da olduğu dönemde arabacıların başı olan, "küçük köyün büyük ağası" İsmail

"Söz konusu hayatsa gerisi teferruattır" derler ve böyle de öğretirler. Fakat Rupen Sevag'ınki gibi, ezberimizi bozan hikâyeler çoktur.

adlı birinin kızı hastalanır ve yörede hekim bulunmadığı için sürgündeki Rupen Sevag'ı hastayı tedavi etmesi için eve davet ederler. Bu ziyaretler sırasında hasta giderek iyileşirken kalbini de bu genç hekime kaptırır. Kızın babası da hekimi sever ve onu ölümden kurtarmanın yollarını aramaya başlar: Rupen Sevag'ı ihtidaya davet eder ve kızıyla evlendirmek ister. Kuşkusuz, bunu bir lütuf olarak görür: Şairin hayatı kurtulacaktır. Buna hayır denemez...

Fakat bu adam, Rupen Sevag'ın ruhunda Ermeni mitolojisinin kahramanlarından Ara Keğedzig'in¹ yaşadığını nereden bilebilirdi ki?

Söz konusu hayat olduğunda, gerisi teferruat değildi Sevag için: Aşk vardı orada, onur vardı, ölümden de kuvvetli, kudretli olan duygular, yaşanmışlıklar vardı.

Neticesinde Rupen, İsmail'i reddeder.

Ağustos 1915'de Arabacı İsmail'in de suç ortağı olduğu bir çete, şair ve hekim Rupen Sevag'ı ve aralarında şair Daniel Varujan'ın da olduğu diğer arkadaşlarını hunharca katleder.

Fakat Rupen Sevag, efsanevi Ara misali dirilmiş ve yaşamaktadır. Sevag, ölüme gönderilen her birey, geri dönmemek üzere sürgüne çıkartılan her aydın, sıradanlaşan bir kötülükle katledilen her çocuk gibi, sadece hükümetin, tebaası olan halka karşı işlediği ağır insanlık suçunun anatomisini oluşturmaz, milletperverlik kisvesi altında, sözde ülkenin geleceği için, "devletin bekâsi" için yapılan taktilin ebedi lanetini de suskunca taşıyır ve nesilden nesile aktarır.

---

1 Asur Kraliçesi Semiramis, Ara'nın cazibesini ve güzelliğini duyup ona sahip olmak ister. Hediyeler yollar, hatta ülkesini Ara'ya sunar, fakat evli olan Ermeni kralı onu reddeder. Bunun üzerine Semiramis savaş ilan edip, şehvetini zorla tatmin etmek ister. Savaş sırasında Ara öldürülür. Fakat efsane burada bitmez... Ara dirilir ve yaşamaya devam eder.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بَيِّنَاتُ

الْبَيْتِ الْمَقْدِسِيِّ

الْمَدِينَةِ الْمَكِّيَّةِ

الْمَكِّيَّةِ

أَمَّا الْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ فَهُوَ الْمَسْجِدُ الْحَرَامُ الْمَكِّيُّ
وَالْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ الْمَدِينَةُ الْمَكِّيَّةُ
وَالْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ الْمَدِينَةُ الْمَكِّيَّةُ
وَالْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ الْمَدِينَةُ الْمَكِّيَّةُ
وَالْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ الْمَدِينَةُ الْمَكِّيَّةُ

وَالْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ الْمَدِينَةُ الْمَكِّيَّةُ
وَالْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ الْمَدِينَةُ الْمَكِّيَّةُ
وَالْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ الْمَدِينَةُ الْمَكِّيَّةُ
وَالْبَيْتُ الْمَقْدِسِيُّ الْمَدِينَةُ الْمَكِّيَّةُ

51-1/32

M

Bâb-ı Âlî

Dâhiliyye Nezâreti

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti

Şifre

İstatistik Şu'besi

451Umûm

Adana, Ankara, Erzurum, Bitlis, Haleb, Hüdâvendigâr, Diyârbekir, Suriye,
Sivas, Ma'mûretülazîz, Musul, Trabzon, Van Vilâyâtıyla, İzmit, Urfa,
Eskişehir, Zor, Canik, Kayseri, Mar'aş, Karesi, Kal'a-i Sultaniyye, Niğde,
Karahisâr-ı Sâhib Mutasarrıflıklarına

Adana, Haleb, Mar'aş, Ma'mûretülazîz, Diyârbekir, Trabzon, Sivas-Canik-
İzmit Emvâl-i Metrûke Komisyon Riyâsetlerine

İhtidâ eden [İslan dinine geçen] veyâhûd izdivâc edenlerle [evlenenlerle]
berây-ı ta'lîm ve terbiyye [talim ve terbiye edilmek amacıyla] şâyân-ı i'timâd
zevât [güvenilir şahıslar] nezdine bırakılan çocukların emlâk-i zâtiyyeleri
ibka [kişisel malları bırakılmış] ve murisleri [miras bırakanları] vefât etmiş ise
hisse-i irsiyyeleri i'tâ olunur.

Fî 29 Temmuz sene [1]331

Nâzır

Talat

DH. ŞFR. 54-A/382

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti (İAMM)

Serhat Bozkurt / *Sergi Araştırma Ekibi*

İlk olarak Kafkasya'dan gelen muhacirler için 1860 yılında kurulan muhacirin komisyonlarının varlığı Osmanlı'nın son dönemine kadar devam eder. İstihdam edilen memur sayılarının dönemin koşullarına göre değiştiği bu komisyonlarda, 1913 yılında yeni bir örgütlenmeye gidilir ve çalışma alanına aşiretler de dahil edilerek "İdâre-i Aşâyir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti" adıyla bir müdürlük haline getirilir. 1913 yılında hazırlanan "Dâhiliye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâm-nâme"de "Umûr-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti"¹ adıyla yer alır ve adı yaygın olarak "İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti (İAMM)" olarak kullanılır. Bu müdürlük 1916 senesinin başında (1 Mart 1332/14 Mart 1916), "Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi (AMMU)" adında bir genel müdürlüğe dönüştürülür.²

Müdürlüğün yapacağı görev, yukarıda bahsedilen "Dâhiliye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâm-nâme"de şu şekilde tanımlanır:

Madde 8 - Umûr-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti aşiretlerin genel ve özel durumlarını, adetlerini, ihtiyaçlarını ve özel eğilimlerini araştırarak, bir yere yerleştirilmelerini sağlamak, medenileştirmelerinin zeminini hazırlamak ve buna süratle başlamak; hariçten gelecek muhacirlerin sevk, işe ve iskânı muamelelerini ifa etmek ve dahilden harice gerçekleşecek göçe karşı engelleyici tedbirler planlamak ve icra etmekle mükellef olup nezaretin bu konular hakkındaki haberleşmelerini de idare eyler.

Maddede görüldüğü gibi bu müdüriyet iki ana noktada çalışma yürütecektir: Aşâir (aşiretler) ve muhacirîn (muhacirler). Aşiretler için nihai amaç iskân edilmeleri ve "medenileştirilme"leridir. Bunun için de aşiretler hakkında bilgi toplanması ve bu bilgiler doğrultusunda hareket edilmesi öncelikli hedef olarak belirlenir.

Müdürlüğün diğer çalışma alanı ise dışarıdan gelen muhacirlerin sevk, işe ve iskân edilmeleridir. Muhacirlerin iskân edilecekleri yerlere sevk ve geldikleri andan itibaren hayatlarını idame edebilecekleri zamana kadar işe edilmeleri görevi bu müdüriyete aittir. Bunun yanında bu müdüriyet, muhacirlerin üretici konuma gelebilmeleri için toprak, çift hayvanı ve tarım aleti verilmesi, meslek sahiplerine ise mesleklerini icra edebilmeleri için gerekli olan alet ve edevatın temin edilmesinden de sorumlu tutulur.

1 *Takvîm-i Vekâyî*, No. 1681, 28 Muharrem 1332/15 Kânûn-ı evvel 1329, s. 1-3.

2 DUİT. 39/98.

Bunlarla beraber, müdüriyetin görev alanına ülke dışına olabilecek göçlere karşı tedbirlerin alınması da dahildir. Müdüriyetin daha sonraki çalışmaları göz önüne alındığında, bu engellenmenin Müslümanlar için geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü bir yönüyle homojen bir toplum yaratılmak istenilen bu dönemde, Müslüman olmayanların devletin sınırları dışına göçüne engel olunmadığı gibi, bu göç/kaçış özellikle teşvik edilmiştir.

İAMM, I. Dünya Savaşı sırasında oldukça geniş bir alanda ve büyük bir kitle ile uğraşır ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etnisiteye dayalı nüfus politikasının en önemli kurumu haline gelir. Aralık 1914'te müdürlüğüne Şükrü [Kaya] Bey'in atandığı bu kurum muhacir ve aşiretlerin sevk, iskân ve işçeleri yanı sıra Ermeni tehcirinde de önemli roller üstlenir.

Elbette Ermeni tehciri gibi böylesine büyük operasyon devletin birçok organı tarafından yürütülmüştür. Boşaltılan Ermeni köylerine muhacirlerin yerleştirilmesinde, Müslümanların sevk, iskân ve işçelerinde bu müdürlüğün görevi daha net tanımlanmışken, Ermeni tehcirindeki görevi tam olarak belirtilmemiştir. Lakin İAMM antetli belgeler incelendiğinde Ermenilerle ilgili, merkezden yereldeki görevlilere talimatlar verildiği görülür. Genelde "Nâzır Talat" imzasıyla valilere, mutasarrıflara, Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'e, Tesviye ve Emval-i Metruke Komisyonlarına hitaben yazılan bu belgeler, Ermenilerin sevk, iskân ve işçeleri, boşaltılan Ermeni yerleşimlerine kimlerin iskân edileceği, sevk edilmeyen Ermeni kadın, çocuk ve mal/mülklerine ne yapılacağı ve Ermeni tehciri esnasında yapılan harcamaların muhacirîn tahsisatından karşılanacağı gibi emirleri içermektedir.

Her ne kadar İAMM'nin Ermeni tehcirindeki rolü açıkça tanımlanmamış olsa bile İAMM müdürü olan Şükrü Bey'in rolü daha belirgin olarak görülmektedir. Şükrü Bey tarafından hazırlanıp Dahiliye Nezaretine sunulan 24 Eylül 1331 tarihli "Muâmele-i Umûmüyye-i Sevkiyye Hakkında Talimatnamedir" adlı talimatnamede, Halep, Urfa, Zor ve Maraş'taki "muhacirîn-i malume" olarak belirtilen Ermenilerin sevk, iskân ve işçeleri tek elde birleştirilerek bu işler Dahiliye Nezareti tarafından "genel müdür ünvanlı bir özel memura" verildiği belirtilir. 56 maddeden oluşan bu talimatnamenin son maddesinde, "bu talimatnamenin uygulanmasına Halep Valisi, Zor, Rakka ve Maraş Mutasarrıfları ile sevkîyat müdür-i umumîsi memur" olduğu belirtilir. Bir başka maddesinde ise "sevkiyat-ı umumîye idâre merkezi"nin Halep olduğu aktarılır. Sevkiyat müdür-i umumîsinin (genel müdürünün) kim olduğu hiçbir yerde belirtilmez.³ Dahiliye Nazırı Talat Bey, İAMM'nin müdürü Şükrü Bey'i Halep'e gönderir ve bu

Şükrü Bey, AMMU'nun bütçesinden yapılan harcamaları anlattığı esnada, "bir kısım halk"ın daha işçelerinin kendilerine ait olduğunu ve bu halkın sevkinin siyasi sebeplerini anlatmaya salahiyetinin olmadığını söyler. Lakin bu "bir kısım halk"ın kimler olduğunu açıklamasa da kastedilenin Ermeniler olduğunu belirtmek gerekir.

3 DH. EUM. VRK. 15/71.

sevkiyatın yapılmasından sorumlu tutar. Bu durumu yerel yöneticilere bildiren Talat Bey, Konya, Ankara, Hüdavendigâr, Adana ve Halep vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib ve Maraş Mutasarrıflıklarına hitaben yazdığı 18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli şifrede, Ermenilerin belirlenen yerlere sevkleri için tedbirlerin alınması ve "ihtiyaçların araştırılması ve temin edilmesi için" Dahiliye Nezaretî'nin "Muhâcirin Müdürü Şükrü Bey"i tayin ettiğini ve vereceği talimatlara uyulması gerektiğini emreder.⁴ Bu toplu emir dışında 21 Ağustos 1331/3 Eylül 1915 tarihinde Konya vilayetine⁵, 31 Ağustos 1331/13 Eylül 1915 tarihinde Halep vilayetine şifreli emir gönderir. Halep vilayetine gönderdiği emirde Halep valisinden Ermenilerin sevkîyat ve iskânları için yapılacak işlerin oraya gelecek Şükrü Bey'le beraber kararlaştırılmasını ister.⁶ Bunun yanı sıra, Talat Bey, 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya da görevi esnasında Şükrü Bey'e yardım edilmesi gerektiğini bildirir.⁷ Bu örnekler gösteriyor ki bu talimatnamenin uygulanmasından, yani Ermenilerin sevkîyatından sorumlu müdür-i umumi, İAMM müdürü Şükrü Bey'dir.

Şükrü Bey'in AMMU'nun (bu İAMM'nin genel müdürlük haline getirilince aldığı isimdir) 1917 bütçe kanunu görüşmelerinin yapıldığı Ayan Meclisi oturumunda yaptığı açıklamalar en azından Ermenilerin işlerinin İAMM tarafından yapıldığını gösterir. Şükrü Bey, AMMU'nun bütçesinden yapılan harcamaları anlattığı esnada, "bir kısım halk"ın daha işlerinin kendilerine ait olduğunu ve bu halkın sevkînin siyasi sebeplerini anlatmaya salahiyetinin olmadığını söyler. Lakin bu "bir kısım halk"ın kimler olduğunu açıklamasa da kastedilenin Ermeniler olduğunu belirtmek gerekir.⁸

Sonuç olarak, 1913 yılından genel müdürlük haline getirildiği 1916 yılına kadar faaliyet gösteren İAMM, sevk, iskân ve işe işlerini yürütmüş bir müdürlüktür. Bu süre zarfında muhacirlerin iskân edilmeleri ve üretici konuma gelinceye kadar işleri, aşiretlerin iskân ve "medenileştirilme"lerine yönelik çalışmalarının yanı sıra Ermenilerin işleri ile uğraşmıştır. Ayrıca İAMM müdürü Şükrü Bey, Ermenilerin sevkîyatı için oluşturulan özel birimde genel müdür olarak yer almış ve bu sevkîyatı Halep'ten yönetmiştir.

4 DH. ŞFR. 55-A/16.

5 DH. ŞFR. 55-A/41.

6 DH. ŞFR. 55-A/240 nolu belge için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s. 248.

7 DH. ŞFR. 56-65, 5 Eylül 331/21 Eylül 1915.

8 Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, İçtima. 3, Cilt. 1, s. 225-228.

PORTRELER

Derleyenler:
Güney Ongun
Ahmet Yıldırım

Krikor Zohrab

(1861-İstanbul/1915-Urfa, Karaköprü)

Gençlik yıllarında *Yergrakunt*, *Hayrenik*, *Masis* gibi birçok Ermeni gazete ve dergisinde daha çok eşitlik ve adalet kavramlarını öne çıkaran yazılar kaleme alır. 1884 yılında hukuk fakültesini bitirir; haksızlığa ve baskıya uğrayan Ermenilerin avukatlığını yapar. 1899'da "Dreyfus Davası"nda Alfred Dreyfus'u savunur. Avukatlığının engellendiğini ve baskı altında olduğunu ileri sürerek gittiği Fransa'dan II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte geri döner. Ermeni cemaati meclis üyeliğinin ardından Meclis-i Mebusan'da ölümüne kadar, yedi yıl süreyle İstanbul mebusluğu yapar. Mecliste halklar arasındaki eşitlik, kadın hakları, çocuk hakları vb. konularda etkili konuşmalar yapar ve çalışmalar yürütür. 1909 Adana Katliamı ile birlikte Türk-Ermeni ilişkileri hakkında raporlar yazar. 24 Nisan 1915'te yürürlüğe konan tehcir politikası doğrultusunda tutuklanır. Divan-ı Harp'te yargılanmak üzere Erzurum mebusu Vartkes Hovhannes'le birlikte Diyarbakır'a sevk edilir. 20 Temmuz'da Urfa yakınlarındaki Karaköprü mevkiinde arkadaşlarıyla birlikte, Çerkes Ahmet ve çetesi tarafından öldürülür. Ölümleri 28 Kasım 1916'da Meclis-i Mebusan gündemine de gelmiş ama herhangi bir sonuç alınamamıştır.

Mehmed Celal Bey

(1863-İstanbul/1926-İstanbul)

İlk eğitimini dönemin birçok seçkin aile mensubu gibi özel hocalardan alır. Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra Ticaret ve Ziraat Nezareti adına Almanya'da eğitim görür. 1908 yılında Mekteb-i Mülkiye'ye müdür tayin edilir. Mart 1910'da Erzurum Valiliği'ne tayini çıkana dek bu görevi sürdürür. Sonrasında Aydın, Halep, Konya ve Adana'da valilik yapar. Bir süre de dahiliye nazırı ve ticaret nazırı olarak hizmet verir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla valiliğe atandığı Halep vilayetine bağlı Zeytin'daki Ermenilerin tehcir emrine karşı çıkmış, ne var ki Zeytin bu vilayetin sınırlarından çıkarılarak başına tehcir emrini uygulayacak bir idareci getirilmiştir.

Görevden alınan Mehmed Celal Bey, İstanbul'a dönmesinin sıkıntı yaratacağı endişesiyle Konya'ya vali tayin edilmiştir. Bunun üzerine İstanbul'a, İttihat ve Terakki merkezine giden Mehmed Celal Bey'in, görüştüğü parti yetkililerine Konya'da da aynı emrin kendisine verilmesi durumunda bunu da uygulamayacağını söylediği ve bu yönde kendisine teminat verildiği söylenir. Ancak Konya Valiliği esnasında düşündüğü şey yine başına gelmiş, Mehmed Celal Bey buna yine direnmiş ve yeniden görevinden azledilmiştir. Son devlet görevi 1921-22 yıllarında üstlendiği İstanbul şehreminliğidir (belediye başkanlığı). Cenazesi çok sayıda Ermeni'nin de dahil olduğu büyük bir kalabalık tarafından toprağa verilmiştir.

Mehmed Cemal Azmi Bey

(1868-Arapgir/1922-Berlin)

Arapgir'de başlayan tahsiline İstanbul'da devam eder. Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdikten sonra bir süre öğretmenlik yapar, çeşitli kazalarda kaymakamlık görevlerinde bulunur. Kosova'daki vazifesi esnasında İttihat ve Terakki'ye üye olur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra muhtelif bölgelerde mutasarrıflık yapar. I. Dünya Savaşı öncesinde Trabzon'a vali olarak atanır. Trabzon'da görev yaptığı 4 yıl boyunca Teşkilat-ı Mahsusa ile yakın bir ilişki halindedir. Öyle ki, Trabzon davasının 5 Nisan 1919 tarihli oturumunda, Ermeni tehciri sırasında Trabzon'da Lazistan Havalisi kumandanı olan Avni Paşa ifadesinde, "Cemal 'Azmi Bey'in fedâîsi olan bir çeteden mürekkep tehcir ve taktile (katliamlara) bakan... bir Teşkilât-ı Mahsûsa Çetesi" olduğunu iddia eder. 15 Nisan 1916'da Rusların Trabzon'u işgaliyle birlikte şehri terk eder ve vilayet erkânı ile Ordu'ya yerleşir. Savaşın bitmesinin ardından Berlin'e kaçar.

Trabzon tehciri davasında Ermenilerin tehcir sırasında katledilmesi, bu katliamlar için çetelerin görevlendirilmesi, Ermenilerin tehcir bahanesiyle gemilere bindirilip denize atılmak suretiyle boğulması gibi hadiselerde oynadığı rol çeşitli tanıklıklarla desteklenir. Gıyabında yargılanır ve hakkında idam cezası verilir. Berlin'de, şehre sığınan İttihatçıların buluşma merkezi olan küçük bir dükkân açarak tütün ticareti yapan Cemal Azmi Bey, 17 Nisan 1922'de Ermeni komitacıları tarafından Bahaeddin Şakir Bey ile birlikte öldürülür. Mezarı, Berlin Türk Şehitliği'ndedir. 31 Mayıs 1926'da çıkan, "Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen" kişilerin ailelerine yardımı öngören kanuna göre ailesine Emval-i Milliye'den yirmi bin lira kadar emlak ve arazi veya Emlak-i Mezkure satış bedellerinden bu miktara kadar nakden tazminat verilmesine karar verilmiştir.

Patrik Zaven Efendi

(1868-Bağdat/1948-Bağdat)

Patrik Zaven Efendi (Zaven Der Yeğyayan) dönemin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan Bağdat'ta doğar. Diyarbakır'da sırasıyla başrahip ve başpiskopos olduktan sonra 1913 yılında İstanbul Ermeni patrikliğine seçilir. Ermeni toplumunun dini lideri olarak 1915 tehcir kararına karşı Talat Paşa da dahil devletin üst düzey yetkilileriyle yaptığı görüşmeler ve çabalar karşılıksız kalır. 1915 yılında patrikliğin ilga edilmesiyle birlikte Bağdat'a sürgüne gönderilir. 1918 yılında Mondros Mütarekesi ile birlikte açılan İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ndeki görevine yeniden getirilir. Bu vazifesi 1922 yılına kadar devam eder. Bu tarihten sonra Bağdat'a gider, vefatına kadar orada yaşar. *Patriklik Hatıralarım* adlı dönemin canlı tanıklığını dile getirdiği bir kitap kaleme almıştır.

Cemal Paşa

(1872-Midilli/1922-Tiflis)

1890'da Kuleli Askerî İdadisi'ni, 1893'te Mekteb-i Harbiye'yi bitirir. 1895'te erkânıharp yüzbaşısı rütbesiyle orduda göreve başlar. 1899'da vazifede olduğu Selanik'te İttihat ve Terakki'ye katılır ve cemiyetin askerî kanadını örgütlemekle görevlendirilir. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde cemiyet tarafından İstanbul'a gönderilen 10 kişilik heyet içinde yer alır. 31 Mart Olayı'nda Hareket Ordusu'nda etkin bir rol üstlenir. 1909'da Adana Katliamı esnasında cereyan eden olayları bastırmak ve bölgede denetimi sağlamak üzere Adana valiliğine atanır. 23 Ocak 1913'te Babiâli Baskını'nda aktif olarak yer almasını hatıratında "memleketin siyaset-i umumiyesiyle doğrudan doğruya iştigalim 23 Kânunusani 1913 tarihli darbe-i hükûmetle başlar" şeklinde anlatmıştır. Bu baskının ardından İstanbul muhafızlığı görevine getirilir ve bu esnada şehirde denetimi sağlarken İttihat ve Terakki karşıtı muhalefeti zor kullanarak bastırır. Şubat 1914'te bahriye nazırlığına atanır.

I. Dünya Savaşı esnasında Suriye'yi de içine alan 4. Ordu komutanlığına tayin olur. Sorumlu olduğu bölgelerde Ermeni tehcirinin uygulanması ve Ermenilerin gönderileceği yerler hususunda İttihat ve Terakki Partisi ve hükûmetle ters düşer. Savaşın yenilgiyle sonuçlanmasının ardından Enver ve Talat paşalarla birlikte ülkeyi terk ederek önce Almanya'ya ardından da İsveç'e gider. Beşinci Şube sorgulamalarında Osmanlı Devleti'nin Arap unsurunun isyanına sebep olmakla suçlanan Cemal Paşa, Divan-ı Harb-i Örfî tarafından giyaben idama mahkûm edilmiştir. Ülkeden ayrıldıktan sonra Sovyetlerin desteğiyle Afganistan ordusunun yeniden yapılanmasına hizmet eder, Bolşevikler ile Mustafa Kemal arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için arabuluculuk yapar. 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te Ermeni komitaçılar tarafından öldürülür. Naaşı daha sonra Kazım Karabekir'in gayretleriyle ülkeye getirilir ve Erzurum Şehitliği'nde top-rağa verilir. 31 Mayıs 1926'da kabul edilen "Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen" kişilerin ailelerine yardımı öngören kanun uyarınca ailesine Emval-i Milliye'den yirmi bin lira kadar emlak ve arazi veya Emlak-i Mezkure satış bedellerinden bu miktara kadar nakden tazminat ödenmesine karar verilmiştir. 1927'de İstanbul Feriköy'de bir Ermeni'ye ait "terk edilmiş" bazı gayrimenkuller Mustafa Kemal'in imzaladığı bir kararname ile ailesine devredilmiştir.

Bahaeddin Şakir

(1874-İstanbul/1922-Berlin)

1896'da Askerî Tıbbiye'yi tabip yüzbaşı rütbesiyle bitirir ve bu okulda öğretmen vekilliğine getirilir. Maiyetine girdiği Serhafiye Ahmed Celaledin Paşa'nın II. Abdülhamid yönetimine karşı muhalefete katılmasıyla önce Erzincan'a ardından da Trabzon'a sürülür. 1905'te Mısır'a ve oradan da Paris'e kaçar. Bir ara gizlice İstanbul'a gelerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çalışmalarının canlandırılmasında önemli bir rol oynar. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a giderek Askerî Tıbbiye'deki görevine döner. Ayrıca Şûra-yı Ümmet gazetesini çıkarır. 1913'te Teşkilat-ı Mahsusa'nın siyasi bölüm şefliğine getirilir. I. Dünya Savaşı esnasında Teşkilat-ı Mahsusa yöneticisi olarak görev yapar ve Ermeni katliamlarında etkin rol oynar. Mondros Mütarekesi ile birlikte savaş suçlusu ilan edilince 2 Kasım 1918'de Enver ve Talat paşalarla birlikte bir Alman savaş gemisiyle Sivastopol üzerinden Berlin'e kaçar.

Divan-ı Harp yargılaması esnasında ölüm cezasına çarptırılmasını isteyen savcı, hakkında verdiği 13 Ocak 1920 tarihli mütalaada şöyle demiştir: "Ermenilerin imha edilmesi, mallarının ve topraklarının yağmalanması İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'nin aldığı kararların sonucudur. Bahaeddin Şakir Üçüncü Ordu mintikasında yerlerde [Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Trabzon, Sivas vilayetlerini ve Canik Mutasarrıflığı'nı kapsayan bölge] kasap taburlarını örgütlemiş ve bu bölgede işlenen bütün suçları koordine etmiştir." Berlin'de Cemal Azmi Bey ile birlikte Ermeni komitacılar tarafından öldürülür. Buradaki Türk şehitliği'ne defnedilir. 31 Mayıs 1926'da kabul edilen "Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen" kişilerin ailelerine yardımı öngören kanuna göre ailesine Emval-i Milliye'den yirmi bin lira kadar emlak ve arazi veya Emlak-i Mezkure satış bedellerinden bu miktara kadar nakden tazminat ödenmesine karar

Talat Paşa

(1874-Edirne/1921-Berlin)

Edirne Askerî Rüştiyesi mezunu olan Talat Paşa, babasının vefatı üzerine eğitimine devam edemeyip Edirne Posta Telgraf İdaresi'ne memur olarak girer. Genç yaşlardan itibaren siyasetin içindedir. Kurucularından olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Terakki ve İttihat

Cemiyeti'nin birleşmesiyle teşkilatın kâtibi olarak şubelerle ve muhaliflerle haberleşmeyi sağlar. Bahaeddin Şakir ile birlikte daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dönüşecek bu örgütün teşkilatlanmasından sorumludur. II. Meşrutiyet'in ilanında önemli rol oynar ve bunun mükâfatını 1908 seçimlerinde Edirne mebusu sıfatıyla Meclis-i Mebusan'a girerek ve birinci reis vekilliğine getirilerek alır. 23 Ocak 1913'te İttihatçıların mevcut hükûmeti devirdiği Babiâli Baskını'nda yine ön plandadır. Birkaç ay sonra dahiliye nazırlığına getirilir. Bu tarihten itibaren İttihat ve Terakki'nin kurduğu hegemonya neticesinde devlet siyasetini belirleyen birkaç aktörden biri olur. Sadece Batı Anadolu Rumların mübadelesi gibi iç meselelerle ilgilenmekle kalmaz Rusya ile ittifak girişimleri, Bulgaristan'ın İttifak Devletleri'nin yanında savaşa katılması gibi dış ilişkileri de hükûmet adına yönetir. "Tehcir Kanunu"nun çıkarılmasında ve uygulanmasında İttihat ve Terakki'nin başlarından biri ve Dahiliye nazırı olarak önemli rol oynar. Ermeni tehcirinin her aşamasıyla –geride kalan mallar mülkler, din değiştirme meselesi, konvoy hatları, sevk edilen ve geride bırakılan Ermenilerin sayıları, gittikleri yerlerde nüfusa oranları, terk ettirilen arazinin koşulları, toprağının verimliliği, yerlerine iskân edilecek muhacirler için uygunluğu vb.– yakından ilgilenir, aldığı düzenli ve bazen günlük raporlar doğrultusunda tehcir uygulamalarına yön verir. Osmanlı arşiv belgeleri Talat Paşa'nın gerektiğinde kişi kişi soruşturacak kadar bu sürece hâkim olduğunu göstermektedir.

3 Şubat 1917'de vezir rütbesine getirilen Talat Paşa, Osmanlı tarihinde sadrazamlığa getirilen ilk mebus olur. Osmanlı Devleti'nin mütareke girişiminde bulunmasının ardından istifasını sunar. 1 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütün feshine karar veren son kongresinin başkanlığını yapar. Akşamında Enver ve Cemal paşalar gibi önde gelen parti liderleriyle birlikte bir Alman torpido gemisiyle Karadeniz üzerinden Sivastopol'a kaçar ve ardından Berlin'e gider. Bu tarihten itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurtdışında yeniden başlattığı faaliyetin idaresinde Ali Sâî takma adıyla görev alır. Damad Ferid Paşa hükûmetince Divan-ı Harb-i Örfî'ye sevk edilen Talat Paşa'nın vezaret rütbesi henüz gıyabi yargılanması başlamadan çıkan bir karar ile geri alınmıştır (12 Mart 1919). İttihat ve Terakki ana davasında gıyabında idam kararı verilir. 15 Mart 1921 tarihinde Berlin'de Soghomon Tehliryan adındaki bir Ermeni tarafından vurularak öldürülür. Uzun süre Berlin Müslüman Mezarlığı'nda kalan naaşı 25 Şubat 1943'te, Bakanlar Kurulu kararıyla İstanbul'a getirilerek Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne defnedilir. 31 Mayıs 1926'da kabul edilen "Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen" kişilerin ailelerine yardımı öngören kanun uyarınca ailesine Emlal-i Milliye'den yirmi bin lira kadar emlak ve arazi veya Emlak-i Mezkure satış bedellerinden bu miktara kadar nakden tazminat ödenmesine karar verilmiştir.

Âli Faik Ozansoy (1876-Diyarbakır/1950-Ankara)

Asıl adı Mehmed Faik'tir. İlköğrenimini Diyarbakır'da yapar. Diyarbakır Askerî Rüştiyesi'nin ardından İstanbul'a gelerek 1901'de Mekteb-i Mülkiye'yi bitirir. Sındırgı, Burhaniye, Pazarköy ve Mudanya'da kaymakamlık; Midilli, Beyoğlu, Üsküdar ve Kütahya'da mutasarrıflık yapar. Kısa bir süre Diyarbakır valiliğinde bulunur. 1931'de dahiliye vekaleti müsteşarlığından emekli olur. Ocak 1915-Mart 1916 arasında mutasarrıf olarak görev aldığı Kütahya'da emirlere karşı çıkarak Ermenileri tehcir etmemiş, kimi zaman Ermenilere kalacak yer ve yiyecek sağlamış, Ermeni çocuklarının eğitimlerine devam etmeleri için yeni bir okul açılmasına destek olmuş, korkudan din değiştirmek isteyenleri engellemiştir. Yaptıklarına karşılık Kütahya Ermeni kilisesinin avlusuna, üzerinde "Ermeni halkını ıstırap dolu günlerinde koruyup kollayan ve insani bir tutum sergileyen mutasarrıf Faik Ali Bey anısına" yazan bir kitabe konulmuştur. Devrin ünlü şairi ve yazarı Süleyman Nazif'in de kardeşi olan Âli Faik, edebiyatla olan ilişkisini ömrü boyunca devam ettirir. Oğluyla birlikte Ankara'da Marmara adıyla bir dergi çıkarırlar. Vasiyeti üzerine cenazesi İstanbul'a götürülmüş ve Zincirlikuyu Mezarlığı'nda Abdülhak Hamit Tarhan'ın yanına defnedilmiştir.

Enver Paşa

(1881-İstanbul/1922-Belcivan yakınları, Türkistan)

1894'te Manastır Askerî Rüştiyesi'ni, 1899'da Mekteb-i Harbiye'yi bitirir. Erkân-ı Harbiye Mektebi sıralarındayken ülke siyasetiyle meşgul olmaya başlar. Selanik'teki görevi esnasında İttihat ve Terakki'ye katılır, subay arkadaşlarıyla birlikte II. Abdülhamid idaresine karşı isyan bayrağı açar; II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle "Hürriyet Kahramanı" ilan edilir. 31 Mart Olayı'nın bastırılması, Babîali Baskını ve Edirne'nin geri alınmasındaki aktif rolü sebebiyle ünü giderek artarken, önlemiz yükselişü sürer. 1914 yılında Osmanlı hanedanından Naciye Sultan ile evlenerek saraya damat olur; önce harbiye nazırlığına ardından da genelkurmay başkanlığına getirilir. Hem İttihat ve Terakki'deki, hem ordudaki konumu hem de hanedan bağı dokunulmazlığını giderek artırır.

Başkumandan vekili olarak Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında I. Dünya Savaşı'na katılmasında mühim bir rol oynar. Bu dönemde devlet üç paşanın ismiyle anılssa da Enver Paşa'nın karar mekanizmasındaki üstün konumu tartışma götürmez. 26 Nisan 1915'te tüm ordu kumandanlıklarına özel bir yazı gönderir. Hükûmetin –Talat Paşa'nın iki gün öncesinde gizli bir genelge ile valiliklere ve mutasarrıflıklara bildirdiği– Ermeni örgütlerini kapatma, evrak ve belgelerine el koyma, tutuklama ve silah aramaya yönelik kararını iletir ve onlardan mülki erkân ile temasa geçip kendilerinden gelecek her türlü yardım isteğini derhal karşılamalarını ister. Harp sürerken orgeneralliğe yükselen Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'nın kaybıyla imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından 1-2 Kasım gecesi Almanya'ya kaçar. İstanbul'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfi tarafından hatalı savaş politikaları, Ermeni kıyımı, parti yönetimini devlet işlerine karıştırma ve Osmanlı hükûmetinin kanuni şeklini oluşturan üç kuvvete ilaveten dördüncü bir tehdit kuvveti oluşturma gibi suçlardan rütbeleri alınır ve giyabında idama mahkûm edilir. [Aynı gerekçeli karar partinin diğer üst düzey idarecileri olmalarına binaen Talat Paşa, Cemal Paşa ve Dr. Nazım için de verilmiştir.] Kafkasya'daki Müslüman-Türk toplulukları örgütlemek adına çeşitli girişimlerde bulunduğu sırada Kızıl Ordu birlikleri tarafından öldürülür. Naaşı 1996'da devlet töreniyle Türkiye'ye getirilir ve Hürriyet Ebediye Tepesi'nde yaptırılan anıt mezara (Abide-i Hürriyet Anıtı) gömülür. Diğer İttihatçı önderlerin aksine ailesine devlet tarafından maddî bir yardım yapılmamış, 1939'da çıkarılan bir kanunla çocuklarının ülkeye dönmesine izin verilmiştir.

Rupen Sevag (Dr. ilingiryan) (1885-Silivri/1915-Çankırı)

Genç yaşta şair ve yazar olarak ün salar. 1912 yılında İsviçre'de tıp tahsilini tamamladıktan sonra Osmanlı ordusuna katılır. Donanmada kaptanlığa kadar yükselir ve askerî hekimlik yapar. 1914 yılında İstanbul'a döner. 24 Nisan 1915'te, birçok Ermeni yazar, şair ve aydınla birlikte tutuklanarak ankırı'ya sevk edilir. 26 Ağustos 1915'te kendisinin ve şair arkadaşı Taniel Varujan'ın da dahil olduğu beş kişilik grup katledilmiştir.

Sergi Araştırmasında Başvurulan Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiâli Evrak Odası Evrakı (BEO)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye M¼d¼riyeti 2. Şube (DH. EUM. 2. Őb).

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye M¼d¼riyeti Asayiş Kalemî Belgeleri (DH. EUM. AYŐ)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye M¼d¼riyeti Evrak Odası Belgeleri (DH. EUM. VRK)

Dahiliye Nezareti Sicil-i N¼fus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemî (DH. SN.THR)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri (DH. ŞFR)

Dosya Usul¼ İradeler (İ. DUİT)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri (HR. SYS)

Meclis-i V¼kela Mazbataları (MV)

Gazeteler

Alemdar, İstanbul, 1919.

Armenia, Marsilya, 1915.

Hayastan, Sofya, 1915

Horizon, Tiflis, 1915

Husaper, Kahire, 1915

İkdam, İstanbul, 1915, 1919.

Jamanak, 1915

Joşovurti Tzayn-Jamanak, 1921

Kordz, Bak¼, 1917

Sabah, İstanbul, 1918.

Takvim-i Vekayi, İstanbul, 1913-1919.

Tanin, İstanbul, 1915.

Vakit, İstanbul, 1918.

Kitap ve Makaleler

- Ağasyan, Hagop. *Edirne Ermeni Toplumu* [Ermenice]. Plovdiv, 1935.
- Akçam, Taner. *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur': Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*. 5. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Altounian, Vahram ve Janine. *Geri Dönüşü Yok, Bir Babanın Güncesinde ve Kızının Belleğinde Ermeni Soykırımı*. İstanbul: Aras Yayıncılık, Aralık 2014.
- Belge, Murat. *Edebiyatta Ermeniler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Dadriyan, Vahakn N. ve Taner Akçam. *"Tehcir ve Taktik", Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihat ve Terakkî'nin Yargılamaları 1919-1922*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakkî'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Kaiser, Hilmar. "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları". *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*. (Der. Eric Jan Zürcher). İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 123-156.
- Kaptanyan, Paylazu. *1915 Ermeni Soykırımı Bir Tanığın Anlattıkları*. İstanbul, 2011.
- Kevorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler*. Çev. Mayda Saris. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012.
- Köker, Osman. (ed.) *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*. İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2005.
- Minakhoryan, Vahan. *1915 Senesi, Felaket Günleri* [Ermenice]. Tahran, 2006.
- Odyan, Yervant. *Lanetli Yıllar 1914-1919*. Yerevan, 2004.
- Oral, Baskın. (Haz.) *"M.K." Adlı Çocuğun Tehcir Anıları - 1915 ve Sonrası*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Svazlian, Verjine. *Ermeni Soykırımı, Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*. İstanbul: Belge Yayınları, 2013.
- Varujan, Daniel. *Tüm Eserleri* [Ermenice]. III. Cilt. Yerevan, 1987.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*. İstanbul, 1976.
- Yesayan, Zabel. (Der.) "Diyarbakirli Hayk Toroyan'ın Tanıklığından Bir Kesit". *Kordz*. Bakü, 1917.
- Zaven, Başepiskopos. [Der Yeğriyan]. *Patriklik Anıları, Belgeler ve Tanıklıklar* [Ermenice]. Kahire, 1947.
- Zohrab, Krikor, *Tüm Eserler* [Ermenice]. IV. Cilt. Yerevan, 2003.

